

Nederlanden, 's-Gravenhage
1921, 229-232.

²² R. Ens aan MvE, 13 febr. 1854; Archief Departement voor de Hervormde en andere eerediensten behalve de Rooms-Katholieken 1629, 41; Nationaal Archief 's-Gravenhage (verder als: MvE, met stuk- en (meestal) dossiernummer).

²³ Zo werden L.F. Verenet (00-32; 30), C. Langeweg (05/06-39; 33), P.R.A. Saltet (26-52; 50) en Ph.A. Hajenius (...-55; 39) dankbaar herdacht in resp. Utrecht, 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Overlangbroek en Angerlo; BZ 1832A, 615; 1839B, 423; 1852A, 195; 1855A, 323, 451. De dood van E.M. van IJsendijk (23/24-49; 49) werd vermeld omdat deze één dag na het proponentsex. aan de cholera stierf; BZ 1849B, 215. Bij de al oudere hulpprediker J.J. Boele (01/02-53; 33) werd vermeld dat hij een vrouw en vier kinderen naliet; BZ 1853A, 226. Naast kandidaten stierven er natuurlijk ook relatief veel predikanten op jeugdige leeftijd, waardoor plaatsen vacant werden.

²⁴ BZ 1833A, 541-546. In de lijst stonden tevens de proponenten in Oost-Friesland en Bentheim (voorzover bekend) vermeld.

²⁵ J.Th. Bergman (95-78; 13) werd bibliothecaris UBL, H.E. Weijers (05-44; 28) hoogl. Oosterse talen RUG.

²⁶ A. Meursinge (12-50; 35), M.J. Hoogvliet (13/14-43; 37), A. Kuenen (28-91; 51)

die na in 1856 in de theologie gepromoveerd te zijn, de overstap maakte naar Delft, waar hij in 1859 civiel ingenieur werd. In die hoedanigheid tekende hij voor de eerste spoorbrug bij Zaltbommel en een aantal kunstwerken in Rotterdam.³³

Bij mannen als Brill en De Bruijn was het hun orthodoxe inslag die hen beschroomd deed zijn om gemeentepredikant te worden. Bij jongere kandidaten, zoals de beide genoemde Huets, zal de invloed van de moderne theologie een rol gespeeld hebben. Zekerheid is echter alleen te verkrijgen als dit per persoon wordt nagegaan. Ook eerder, bijvoorbeeld in jaren dertig, zijn immers overgangen naar de medische faculteit aan te wijzen.³⁴ Meer zekerheid heeft men bij hen die eerst predikant waren, maar later leraar werden, bijvoorbeeld aan de HBS. Binnen de onderzochte groep komt dit laatste overigens slechts in vijf gevallen voor; blijkbaar waren zij die na lang wachten een eigen gemeente kregen, niet snel geneigd hun werk in de kerk neer te leggen.

Predikant in Oost-Friesland, Bentheim en elders in Europa

Een uiterst belangrijke factor bij de daling van het overschot was het vertrek van in Nederland geëxamineerde kandidaten naar gemeenten in het buitenland. Tijdens de hier beschreven periode kozen in totaal 105 kandidaten (99 hervormd en 6 luthers) voor deze weg.

Een relatief kleine, en bovendien weldra verdwijnende, categorie binnen de bedoelde groep wordt gevormd door theologen die, hoewel zij in Oost-Friesland of – in een enkel geval – Bentheim waren geboren, zich toch aan het Nederlandse proponentsexamen onderwierpen. Ze maakten deel uit van een meer omvangrijke groep theologanten uit genoemde gebieden die in Nederland studeerde. De meesten deden dat aan de faculteit van Groningen. Het was daarom niet verwonderlijk dat J.F. van Oordt J.Wz., toen hij in 1829 als kersvers Gronings hoogleraar aan de Algemene Synode deelnam, dadelijk, en ook met succes, verzet aantekende tegen plannen om – vanwege het toen reeds voorziene kandidatenoverschot – een onbepaalde instroom van kandidaten en predikanten uit het Hannoverse tegen te gaan.³⁵ Van de groep van 46 Duitsers die tussen 1829 en 1849 in Nederland studeerde, deden er tot en met 1834 dertien niet slechts het voorbereidende kerkelijk examen (*pro licentia concionandi*) in het eigen land, maar ook dat in het buurland, kennelijk met de bedoeling om beide opties voor een beroep open te houden. Eén student, T.E. Heineken, was kennelijk zo zeker van zijn toekomstige bestemming, dat hij zich (voorzover na te gaan) alleen in Nederland liet examineren.³⁶ Dat er vanaf midden jaren dertig geen animo meer bestond voor een Nederlands examen, hing niet alleen samen met het overschot al-